

KİYÂMET VE ALÂMETLERİNİN TASAVVUFÎ TECRÜBE AÇISINDAN YORUMLANIŞI

Halil İbrahim ŞİMŞEK *

Özet

Kiyâmet ve Alâmetlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması

Bu makalede bazı sufiler tarafından kıyamet ve alametlerinin tasavvufî tecrübe açısından değerlendirilişi ve yorumlanışını içermektedir. Genel anlamıyla kıyamet, dünya hayatının son bulması ve âhirette yeniden dirilişi ifade etmek için kullanılan kavramdır. İslam inancına göre gerçekleşeceği kesin olarak bildirilen bu olayın öncesinde bazı alametlerin ortaya çıkacağı kabul edilir. Sûfler dış dünya için gerçekleşecek kıyameti ve onun ortaya çıkacak alametlerini kabul ettiklerini açıkça belirtmektedirler. Ancak onlar, hem kıyameti hem de onun alametleri olarak değerlendiren bazı olayları tasavvufî tecrübelerinin seyri açısından işaret yorumuna tabi tutarlar. Diğer İslamî disiplinlerde anlaşılandan farklı bir şekilde batını/işarı yorumlar yaparak kendi tasavvufî tecrübelerinin seyrini açıklamaya gayret ederler. Bu bağlamda cariye'nin sahibini doğurması, koyun çobanlarının yüksek binalarda oturmaları, deccalın ortaya çıkışı, mehdî'nin gelişi, Hz. İsa'nın yeryüzüne inişi, dabbetü'l-arz ve Ye'cüc ve Me'cüc'ün zuhuru, güneşin batıdan doğup doğudan batması şeklinde sıralanan kıyamet alametleri tasavvufî tecrübe açısından yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Tasavvufî tecrübe, kıyamet, alamet, deccal, mehdî, dabbetü'l-arz.

Abstract

The Sufi Interpretation of Doomsday and Apocalyptic Omens

This article is intended to discuss the Sufi interpretation of Doomsday and apocalyptic omens. The Arabic word "Qiyamah" refers to the ending of life on Earth and the following resurrection in the Hereafter. According to the Islamic belief, these events will certainly take place and be preceded by some phenomena. Sufis clearly state that they accept the physically-occurring of Doomsday and the preceding phenomena. However, they tend to subject both Doomsday and the preceding phenomena to an allegorical interpretation on the base of their Sufi experience. In addition, they endeavor to explain their own spiritual journey on the base of esoteric and allegorical interpretation of these phenomena that differs from the exoteric interpretations of other Islamic disciplines. In this context, one can mention the Sufi interpretation of such apocalyptic omens as a female slave's giving birth to her master, shepherds' living in high buildings, the appearance of anti-Christ, the appearance of *Mahdî* (Rightly-Guided One), Second Coming of Jesus Christ, and the appearance of *Dābbat al-Ard* (the Beast sprung from the earth) and Gog-Magog.

Key words: Sufi Experience, Doomsday, omens, anti-Christ, *Mahdî*, *Dābbat al-Ard*.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Bu çalışmada dünyanın sonu olarak kabul edilen “kıyamet” olayının ve onun habercileri olacağı kabul edilen alametlerin veya işaretlerin sûfler tarafından yapılan tasavvufî/batınî yorumları ele alınacaktır. Kıyamet ve alametleri meselesi İslam ilimlerinden Kalam ve Hadis açısından oldukça kapsamlı tartışmaları ihtiva etmektedir. Ancak burada meselenin içerdiği bütün kelimelerin kök bilgilerinin (etimoloji) verilmesi ve kaynaklarının tespit edilmesi, bize kadar ulaşan konuyla alakalı hadislerin rivayet ve metin teknikleri açısından değerlendirilmesi veya hadislerde sözü edilen alametlerin Tasavvuf dışındaki diğer İslam ilimleri açısından ele alınış biçimleri gibi hususlarda derinlemesine tahliller yapılmayacaktır. Elinizdeki makalede genel olarak bir inanç esası olan kıyamet ve alametlerine yönelik sûflerin tasavvufî tecrübeleri bağlamında geliştirdikleri bakış açıları ve bu doğrultuda yaptıkları işarî/tasavvufî yorumlar değerlendirilecektir.

2. Kıyamet

Kıyâmet, “k-v-m” kökünden türetilmiş yeniden dirilmek, isyan, ayağa kalkıp dikilmek ve Allah’ın huzurunda durmak gibi anlamlara gelen Arapça bir kelimedir.¹ Dinî terim olarak kıyamet, dünyanın yok oluşunu ve ondan sonra Allah’ın emriyle yeniden diriliş olayını ifade eden bir inanç unsurudur. Kur’an’da 69 ayette geçen “Yevmü’l-kıyame/kıyamet günü” ifadesiyle kıyamet olayının gerçekleşeceği ana işaret edilir.² İslam düşünce tarihi sürecinde kıyamet inancına dayalı olarak çeşitli rivayetler ve anlayışlar ortaya çıkmıştır.³ Örneğin İbnü’l-Arabî (ö.638/1240), öldükten sonra gerçekleşecek olan yeniden diriliş hadisesiyle insanların kabirlerinden kalkacaklarını ifade ederek bugüne kıyamet denmesinin kavramın kelime anlamıyla uyumlu bir açılım arz ettiğine dikkat çeker. O, bu görüşünü ayetteki “İnsanların âlemlerin Rabbi için kalkacağı günde”⁴ ifadelerine dayandırır.⁵

Bir inanç esası olarak takdim edilen kıyamet olayına Kur’an’da çeşitli

1 Ebu’l-Fazl Cemalüddin Muhammed İbn Manzur, *Lisânü’l-‘Arab*, Beyrut 1990 c. 12, s. 506; Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi*, c. 4, s. 457; İsmail b. Abbâd, *el-Muhît fi’l-luga*, tahk.: Muhammed Hasan Âlu Yasin, Alemü’l-Kütüb, Beyrut 1994, c. 6, s. 59.

2 İbn Manzur, *Liânü’l-‘Arab*, c. 12, s. 506

3 Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *DİA*, Ankara 2002, c. 25, s. 518.

4 Mutaffifin, 83/6.

5 İbnü’l-Arabî, Muhyiddin Nuhammed b. Ali, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye fi ma’rifeti’l-esrâri’l-mâlikiyyeti ve’l-melekiyye*, Daru İhyâit-Turasi’l-Arabî, Beyrut, ts., c. 1, s. 384.

“es-sâ’a”,⁶ “el-vâkı’a”,⁷ “yevmü’l-kıyâme”,⁸ “yevmü’l-mev’ûde”,⁹ “el-hâkka”,¹⁰ “el-kâri’a”¹¹ vs. terimlerle işaret edilir. Kıyamet olgusunun ve o esnada meydana gelecek olayların nasıl gerçekleşeceğine işaret eden bazı sahneler Allah tarafından birçok sureye serpiştirilerek örnekleriyle anlatılmaktadır. Fakat insanların merak ederek sordukları kıyametin gerçekleşeceği tarihin hangi zamana denk geleceği, onun öncüsü kabul edilen alametlerin tam olarak neler olacağı ve bunların ne zaman ortaya çıkacağı gibi konular Kur’an’da açıklıkla belirtilmemiştir. Genellikle Kur’an’da kıyametin gerçekleşme zamanına ilişkin böyle soruların varlığına işaret edilerek onun insanların beklemediği bir zaman diliminde ve ansızın geleceği,¹² ona dair bilginin sadece gaybın bilgisinin sahibi Allah’a ait olduğu ve kimseye verilmemişliği¹³ şeklinde açıklamalar yer alır. Örneğin kıyametin ne zaman gerçekleşeceğini Hz. Peygamber’e (s) sorulara yönelik olarak Kur’an’da verilen cevaplardan ikisi şöyledir:

“Sana, ne zaman kopacak diye kıyamet vaktini soruyorlar. De ki; onun bilgisi yalnızca Rabbimin katındadır. Onu tam vaktinde koparacak olan O’ndan başkası değildir. Onun ağırlığına göklerde ve yerde dayanacak bir kimse yoktur. O size ansızın gelecektir. Sanki sen onu çok iyi biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki, onun bilgisi Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”¹⁴

“Sana kıyameti/sâ’a sorarlar: Demir atması ne zaman? diye. Sen nerede, onun vaktini bildirmek nerede? Onun sonu Rabbine varır, kesin bilgisi O’na aittir. Sana düşen sadece: ondan korkmanı uyarmaktır. Onu gördükleri gün, öyle gelir ki onlara: Yalnız bir akşam veya bir sabah faslı durdular dünyada!”¹⁵

Bu iki ayette açıkça görüldüğü gibi, kıyametin ne zaman gerçekleşece-

6 Enam, 6/31; Araf, 7/187; Hicr, 15/85; Hicr, 15/85; Kehf, 18/21; Taha, 20/15; Ahzab, 33/63; Fussilet, 41/47; Muhammed, 47/18; Kamer, 54/46; Naziat, 79/42-46 ve diğerleri.

7 Vakı’a, 56/1; Hakka, 69/15.

8 Bu kelime Kur’an’da yaklaşık 69 ayette geçer. Bunlar bazıları şunlardır: Bakara, 2/85, 113, 174, 212; Alu İmran, 3/55, 77, 161, 180, 185; Kıyame, 75/1, 6. Kaşanî, Kıyame suresinin ilk ayetlerindeki yemine “yevmü’l-kıyame” ile “nefsü’l-levvame” (kıyamet günü ve kınayan nefis) kavramlarının aralarındaki münasebetten dolayı birlikte ayette kullanıldığını belirtir. Çünkü kıyameti ve onun gerçekleşmesini kabul eden, onun sebeplerini hazırlayan nefis-i levvâmedir. Abdürrezzak b. Ahmed el-Kaşanî, *Tevîlât*, (Tıpkı Basım), Daru Sadır, Beyrut 1283 h., c. 2, s. 357.

9 Buruc, 85/2. Kaşanî, yevmü’l-mev’ûde kavramıyla zatî tevhidin keşfinden ve insanî ruhun diğer derecelerinden ibaret olan büyük kıyametin kastedildiğini belirtir. el-Kaşanî, *Tevîlât*, c. 2, ss. 383-384.

10 Hakka, 69/1-3.

11 Hakka, 69/4; Kari’a, 101/1-3.

12 Enam, 6/31; Araf, 7/187; Nahl, 16/77; Muhammed, 47/18.

13 Araf, 7/187; Lokman, 31/34; Ahzab, 33/63.

14 Araf, 7/187.

15 Naziat, 79/42-46.

ğine ilişkin bilginin vahiy alan Hz. Peygamber'e (s) bile verilmediği ve onun ancak ansızın geleceği açıkça ortaya konulmaktadır. Hz. Peygamber de kıyamet bilgisinin kendisine verilmediğini meşhur Cibril hadisinde bu konuya ilişkin kendisine yöneltilen soruya "sorulan sorandan daha bilgili değildir"¹⁶ cevabıyla belirtmektedir.¹⁷ Kemalüddin Abdürrezzak el-Kâşânî (ö.730/1329), kıyamet bilgisinin sema ve yer ehline ağır geldiğini ve bu sebeple onların böyle bir ilmi kavrayamayacağını belirtmektedir.¹⁸ Kıyametin ansızın gerçekleşeceği Kur'an'da vurgulanarak onun ne zaman olacağı bilgisinin peşine düşenleri uyararak bu tarz bir beklentinin yerine ona hazır olmak gerektiği öğütlenir: "Onlar, kıyamet gününün ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar? Şüphesiz onun alâmetleri belirmiştir. Kendilerine gelip çatinca ibret almaları neye yarar!"¹⁹

Bazı ilim adamları kıyamet olayının Kur'an'da geçiş şekillerini inceleyerek kapsamını tespit etmeğe çalışmışlardır. Bu değerlendirmelere göre genel olarak kıyametin büyük, orta ve küçük şeklinde üç anlamda kullanıldığı ifade edilir. Burada büyük kıyametle, öldükten sonra yeniden diriliş ve mahşer gününde toplanma kastedilir. Orta kıyamet, tarihin herhangi bir dönemin yaşayan bir toplumun yaptığı kötülüklerin ilahî cezası olarak tümüyle yok/helak edilmesidir. Kur'an'da ilahî mesajı iletme ve insanları Allah'a kulluğa çağırmak üzere görevlendirilen peygamberlere zulmeden bazı toplumlara yaptıkları kötülüklerin karşılığı olarak nasıl helak edilerek cezalandırıldığının anlatılması bunun misallerindedir. Küçük kıyamet ise, kişinin ölümüdür.²⁰ Kur'an'da her canlının ölümle yüzleşeceğinin hatırlatılması²¹ ve Hz. Peygamber (s) bir hadisinde "Ölen kişinin kıyameti kopmuştur."²² İfadelerine yer verilmesi bu gerçeğe işaret etmek içindir.

Kıyamet olgusu ve onun alametleri, tasavvufî düşüncenin temel mesele-

16 Buharî, *Sahîh*, İman 37.

17 Buharî, *Sahîh*, İman 37; Müslim, *Sahîh*, İman 1. "Cibril hadisi"nin kıyamet bilgisini içeren bu kısmının hadis ilmi açısından bir tahlil için bk. Suliman Bashear, "İslâmî Apokaliptik Eserler ve Kıyamet: Hadisler Işığında Bir Durum Değerlendirmesi", çev.: Yavuz Köktaş, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 3, sayı: 1, ss. 203-205. (www.dinbilimleri.com/dergi/cilt3/say1/).

18 el-Kaşânî, *Tevîlât*, c. 1, s. 249; c. 2, s. 372.

19 Muhammed, 47/18.

20 Ragıb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul 1986, s. 362; İlyas Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi Yay., İstanbul 1996, ss. 61-62.

21 "Her can ölümü tadacaktır. Sonunda bize döndürüleceksiniz.", Ankebut, 29/57.

22 İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-İlbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*, 3. Bs., Daru İhyâ'it-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1352 h., c. 2, ss. 379380.

leri arasında yer alan konulardan değildir. Fakat sûfiler birçok dinî konuyu kendi tasavvufî/işarî yorumlarıyla izah ettikleri gibi kıyamet ve alametleri meselelerini de aynı çerçevede değerlendirmişlerdir. Sûfiler âlem anlayışlarını ortaya koyarken mutlak ayırım yapmadan büyük âlem ve küçük âlem şeklinde ikili bir tasnifle izah ederler. Bu yaklaşımlarını kendi görüşlerine kaynak olarak gösterdikleri “İnsanlara dış dünyada (afâk) ve nefislerinde (enfüs) âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran’ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi?”²³ ayetine dayandırırılar.²⁴ Söz konusu anlayışları doğrultusunda sûfiler sözlerinin hemen başında büyük ‘âlem/afâkî ‘âlem (makrokosmos) şeklinde tanımladıkları bu dünyanın sonu olarak değerlendirilen büyük kıyameti kabul ettiklerini açıkça ifade etmekle birlikte,²⁵ küçük ‘âlem/enfûsî ‘âlem (mikrokosmos) olarak tarif ettikleri insanın da kendine has bir şekilde kıyametinin gerçekleşebileceğinden bahsetmişlerdir. Esasen yukarıda da ifade edildiği gibi genel anlayışa göre her insanın ölümü onun kendi kıyameti olarak kabul edilir.²⁶

Sufiler tarafından bu dünyanın yok oluşunu ve Allah’ın emriyle insanların yeniden dirilişini ifade eden büyük kıyametin yanı sıra küçük kıyametler olarak tanımlanan ve yorumlanan çeşitli olguların varlığına da dikkat çekilmektedir. Ancak sûfiler, söz konusu küçük kıyametlerin hepsinin ayrı ayrı varlıkları olmadığını ve varlık açısından gerçek kıyametin tek olduğunu belirtmişlerdir. Abdülkerim el-Cîlî (ö.826/1422?) bu durumu bir bütünün

23 Fussilet, 41/53.

24 Büyük âlem ve küçük âlem fikrinin tasavvufî düşünceye İhvan-ı Safa tesiriyle girdiği belirtilmektedir (Ebu’l-Ala Afifi, *Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin Tasavvuf Felsefesi*, çev.: Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1975, s. 166; İbnü’l-Abdullah Kartal, *Abdülkerim Cîlî: Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, İnsan Yay., İstanbul 2003, ss. 238-239). Ancak bu fikri tasavvuf tarihinde geliştirerek sistemleştiren sûfî ise İbnü’l-Arabî’dir. O, insanın kastedildiği küçük âlemle içinde yaşanan dünyayı kapsayan büyük âlem arasındaki benzerliklere işaret eder. Dahası o, küçük âlem diye nitelenen insanın diğer âlemlerin özelliklerini kendinde toplayan nüsha olduğu belirtilir. İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-hikem*, haz.: Ebu’l-Ala Afifi, Daru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1980, s. 199; İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhât*, c. 3, s. 14; Aziz Neseffî, *Hakikatlerin Özü: Zübdetü’l-Hakâik*, İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 14; Ahmed Avni Konuk, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, haz.: Mustafa Tahralı, İz Yay., İstanbul 1992, ss. 31-36.

25 İbnü’l-Arabî, *el-Fürtûhâtü’l-Mekkiyye*, c. 1, s. 356 (Fî marifeti’l-kıyamet); Sadreddin Konevî, *Marifet Yolcusuna Kılavuz: Tebsiratü’l-mübtedî ve tezkiretü’l-müntehâ*, çev.: Ahmet Remzi Ak-yürek, haz.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2002, s. 104-105; Kaşânî, *Tevilât*, c. 1, s. 249; Abdülkerim Cîlî, *el-İnsânü’l-kâmil fi ma’rifeti’l-evâhır ve’l-eâil*, Matba’atu’l-Amire, 1304, c. 2, s. 50; Mehmed Emin-i Tokâdî, *İrşâdü’s-sâlikîn*, Çorum Hasanpaşa Ktp., no: 772/5, vr. 29a.

26 İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhât*, c. 1, s. 389; Konevî, *Marifet Yolcusuna Kılavuz*, ss. 104-105; Cîlî, *el-İnsânü’l-kâmil*, c. 2, s. 50; Kaşânî, *Tevilât*, c. 2, s. 286; Mehmed Emin-i Tokâdî, *Tevhîd-i Bârî*, vr. 14b.

parçalara düşüşü ile örneklendirir. Buna göre örneğin mutlak hayvan/canlı dendiği zaman, at, koyun vb. hayvanlar anlaşılabilmesi gibi canlı olması yönünden insan türü de kastedilebilir. Burada hayvanlık/canlılık tür açısından pek çok şeyi içermekle birlikte bir bütün olarak özünde tektir ve çokluğu kabul etmez. Aynı şekilde büyük kıyamet diye tanımlanan olay da küçük kıyamet diye tanımlanan unsurların her birini içermesine rağmen, o özünde tektir.²⁷ Bu sebeple sūfler bütün yorumlarının başında varlık/ontoloji açısından iki kıyametin var olduğu şeklinde bir anlayışa sahip olmadıklarını belirterek kendilerinin tasnif açısından yaptıkları yorumların tevîl olduğunu belirtmektedirler.²⁸

3. Kıyamet Alametleri (el-Eşrâtu's-Sâ'a)

İslam tarihinin ilk dönemlerinden bugüne kadar kıyametin yakın olduğunu, onun habercisi olarak ortaya çıkacağı veya gelecekte gerçekleşeceği haber verilen bazı olaylar, Kur'an ayetlerine ve Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislere dayandırılarak yorumlanmıştır. Bu alametler ortaya konulurken özellikle Muhammed suresinin 18. Ayetinde geçen "*esrâtu'uhâ*"²⁹ ifadesiyle ilişkilendirilir.³⁰ Ancak tarihî süreçte kıyamet alametleri olarak sunulan olaylar ve figürler figürlerden Dabbetü'l-Arz,³¹ Ye'cüc ve Me'cüc³² çeşitli vesilelerle Kur'anda yer almakla birlikte, bunların kıyamet alameti olarak zikredilmesi edilmesi hadis kitaplarındaki rivayetlere dayanır.³³ Kıyamet ve alametlerine ilişkin Kur'anda olmayan bazı anlayışlara hadislerde yer verilmesi tarihî süreçte bu yönde belli bir kültürün oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle İslam tarihinde itikadî mezheplerin dünyanın sonu ve âhirete ilişkin görüşlerinin oluşumunda ve gelişiminde söz konusu hadis metinlerinin etkisi aşikârdır. Örneğin Deccâl'in ve Mehdî'nin ortaya çıkışı, Hz. İsa'nın yeryüzüne inişi gibi kıyamet alametleri hadislerden hareketle geleceği bildi-

27 Cîfî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c.2, s. 51.

28 Aynı yer.

29 "Onlar kıyamet gününün kendilerine ansızın gelmesini mi bekliyorlar. Şüphesiz **onun alametleri** belirlemiştir. Kendilerine gelip çatınca ibret almaları neye yarar?" Muhammed, 47/18.

30 Kuşeyrî, kıyametin kendisi gibi alametlerinin de ansızın gerçekleşeceğini belirtir. Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, Merkezü Tahkiki't-Türas, 2.bs., Kahire 1981, c. 2, s. 523.

31 "O söz başlarına geldiği (kıyamet yaklaştığı) zaman, onlara yerden bir dâbbe (mahlûk) çıkarırız da, bu onlara insanların âyetlerimize kesin bir iman getirmemiş olduklarını söyler." Neml, 27/82.

32 "Dediler ki: Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cüc ve Me'cüc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir vergi verelim mi?" Kehf, 18/94; "Nihayet Ye'cüc ve Me'cüc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman", Enbiya, 21/96.

33 Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, s. 97.

rilen figürlerdir. Tarihin çeşitli dönemlerinde kıyamet alametleri olarak değerlendirilen ve hakkında çeşitli görüşler öne sürülen bu olaylar farklı mezhep mensupları tarafından kendi bakış açlarına göre açıklanmış ve yorumlanmıştır.

Yukarıda sözü edildiği üzere kıyametin büyük ve küçük şeklinde ayrımını olduğu gibi onun alametleri de benzer şekilde ikili bir tasnifle değerlendirilmiştir. Genelde bu tasnif, alametlerin önemine ve kıyametin gerçekleşeceği ana yakınlığına göre yapılmıştır. Küçük alametler, dinî hayatın zayıflayıp kötülüklerin yayılması gibi olaylarla bağlantı kurularak izah edilirken, büyük alametlerin kıyametin gerçekleşmesinden az bir zaman önce meydana gelecek bazı olağanüstü olaylar olduğu belirtilir.³⁴ Genel bir ifadeyle küçük alametlerin büyük olanların gerçekleşmesine gerekçe oluşturacak altyapıyı hazırlayacak niteliklerde olacağı söylenebilir. Ancak bize kadar ulaşan rivayetlerde ortaya konulan küçük veya büyük alametlerin gerçekleşme sırasındaki öncelik sonralık durumları üzerinde görüş sahipleri arasında fikir birliği yoktur.

Azizüddin Nesefî'ye (ö.681/1282?) göre küçük âlem denilen insan birçok açıdan büyük âleme benzer. Bu nedenle büyük âlemde ne tür bir olay varsa küçük âlemde de onun bir benzeri vardır.³⁵ Sûfîler, böyle bir yaklaşımdan hareketle büyük âleme ait kıyametin gerçekleşmesinden önce ortaya çıkacağı belirtilen kıyamet alametlerinin küçük âlem olarak tanımlanan insanın kıyametinde de tevil ettikleri biçimde tezahür edeceğini belirtmişlerdir. Aynı şekilde sûfîler tarafından hadis kitaplarında büyük âlem için "kıyamet alametleri/el-eşrâtu's-sâ'a" diye zikredilen pek çok olayın³⁶ küçük âlem olan insanın manevî hayatının göstergesi olan tasavvufî seyri açısından da yorumlanabileceği ifade edilmiştir.³⁷ Bu alametler sûfîler tarafından tasavvufî tecrübelerinin kazanımlarına yönelik olarak batnî/işarî yorumlarla açıklanmaya gayret edilmiştir.

Hadis kaynaklarında kıyametin alametlerini/işaretlerini haber veren

34 Yusuf Şevki Yavuz, "Kıyamet Alametleri", *DİA*, Ankara 2002, c. 25, s. 523.

35 Azizüddin Nesefî, *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*, çev.: Mehmet Kanar, Dergâh Yay., İstanbul 1990, s. 77.

36 Kıyametin alametleri olarak kabul edilen 10 olayın aynı hadis metninde birlikte zikredildiği rivayetler için bk. Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahihu Müslim*, neşr.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1955/1374-1956/1375, Fiten 23; İbn Mace, *Sünenü İbn Mace, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi*, Beyrut 1975, 25, Tirmizi, *Sünen*, 21, Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen Ebi Davud*, Daru'l-Cinan, Beyrut 1988, Melahim 12.

37 Tokâdî, *Tevhid-i Bâri*, vr. 14b.

rivayetler bazen Hz. Peygamber'in (s) "*Kıyametin şartları/alametleri şunlardır...*"³⁸ ifadeleriyle başlayarak devam eden, bazen de bir başka vesileyle gelecekte ortaya çıkacak olayları anlatan rivayetler bağlamında kıyamet alametlerinden biri veya birkaçını içeren sözlerinden oluşmaktadır. Hadislerde sözü edilen kıyamet alametlerinin neler olduğu, ne zaman gerçekleşeceği ve bunların inanç konuları arasında olması sebebiyle kelimâ açıdan nasıl yorumlandığı veya değerlendirildiği gibi konular bu çalışmamızın kapsamına alınmamıştır. Çünkü bizim maksadımız sufilerin bir inanç esası olarak değil de tasavvufi tecrübe açısından kıyamet ve alametlerini nasıl tevil ettiklerini ortaya koymaktır. Bu sebeple burada Kelam alanına girmeden – girişte de ifade edildiği gibi - söz konusu hadislerde geçen kıyamet alametlerinden sadece sûfilerin tevil ederek üzerinde batnî/işârî yorum yaptıkları konular ele alınacaktır.

3.1. Cariyenin Sahibini Doğurması ve Çobanların Yüksek Binalarda Oturmaları

Hz. Peygamber kıyametin ne zaman gerçekleşeceğini bilmediğini, ancak onun alametlerinden birinin cariyenin sahibini doğurması ve bazı çıplak ayaklı koyun çobanlarının yüksek binalarda oturması olduğunu belirtmektedir.³⁹ Sûfîler bu alametin büyük kıyamete yönelik boyutunu kabul ettiklerini belirtmekle birlikte, onun insanın manevî gelişimi açısından da yorumlanabileceğini ifade ederler.

Cilî'ye göre Allah öz olarak insanın zatında mevcuttur. Burada hakikatin merkezi olan insanın zâtî kıyamet alametinde zikredilen cariyeye olarak yorumlanır. Aynı metinlerde bahsedilen cariyenin gerçekleştireceği efendisini doğurma olayı ise gizli emrin/hakikatın batından zahire çıkmasıdır. Diğer bir deyişle insanın özünde var olan hakikatin keşfedilmesidir. Daha sonra cariyenin efendisi olacak bu yeni çocuğun doğumundan önce olduğu yer insanın bâtnıdır. Gerçekleşen doğumla birlikte bâtn/ıç âlemde var olan ilâhi öz zahirdeki his âlemine çıkar.⁴⁰ Hadis-i kudsîde yer alan "... *Ben onu sevince duyan kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı, düşünen aklı ve*

38 Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992, Fiten 24; İbn Mace, *Sünen*, Fiten, 25.

39 Buhârî, *Sahîh*, İman 37, Müslim, *Sahîh*, İman 1, 5, 6; Ebu Davud, *Sünen*, Sünnet 16; İbn Mace, *Sünen*, Mukaddime 9, hno: 63-64; İbn Hanbel, *Müsned*, c. 1, ss. 37, 319, c. 2, ss. 395, 426, c. 4, 129, 139, 164.

40 Cilî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, s. 51.

konuşan dili olurum..."⁴¹ ifadelerinde anlatıldığı gibi ilahî hakikat, insan vücudunda zuhur eder ve tasarrufunu gösterir. Bu durumdaki kişinin kendi zatı cariyeye, zatında gizli olan hakikatin ondan tezahür edip ortaya çıkması doğuma ve söz konusu kişinin haline hâkim olan Hak'kın rablığı izleri ise cariyenin efendisine benzetilerek tevil edilir.

Ârifin bir binek hükmünde olan isimler âleminden soyutlanması ve kendi nefsi özelliklerini terk edip benliğini ilahî olanla değiştirmesi çıplak ayaklı olmaya benzetilir. Nefsinin hakikatini tanıyan insanın ilahî korunmaya alınması da onun çobanlığına hamledilerek yorumlanır. Manevî hayatını geliştirmek için bütün yapıp-etmelerini kapsayan manevî seyir esnasında elde ettiği cezbe halindeyken yüksek derecelere/makamlara ulaşması da hadislerde kıyamet alameti olarak sözü edilen insanların oturacağı yüksek binalara benzetilir.⁴²

3.2. Ye'cüc ve Me'cüc'ün Ortaya Çıkışı

Ye'cüc ve Me'cüc kelimelerinin hangi dilden geldiği ve Arapça'ya nasıl geçtiği hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu isimlerin İbranice ve Süryanca gibi dillerden geldiğini söyleyen olmakla birlikte Yunancadan geldiğini kabul edenler de vardır.⁴³

Kur'an-ı Kerim'de adları Ye'cüc ve Me'cüc kavramlarıyla ifade edilen bu yaratıkların ne tür varlıklar olduğu konusunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu isimlerin Kur'an'da ilk geçtiği yer Zülkarneyn kıssasıdır. İnsanlar Zülkarneyn'e taleplerini iletirken kendilerine rahatsızlık veren ve bozgunculuk yapanları kastederek şikâyet ettikleri iki isim olarak geçmektedir.⁴⁴ Kur'an'da geçtiği ilk geçtiği ayet şöyledir: "Dediler ki: "Ey Zu'l-Karneyn, Ye'cüc ve Me'cüc bu yerde bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasına bir set yapman için sana bir vergi verelim mi?"⁴⁵ İkincisi olarak helak edilen kavimlere atıf yapılarak bu isimler geçer: "Nihayet Ye'cüc ve Me'cüc'ün önü açıldığı ve onlar her tepeden akın etmeye başladıkları zaman, gerçek va'd (yani kıyâmet) yaklaşmış olur. İnkâr edenlerin gözleri birden donup kalır. "Vah bize, biz bundan gaflet içinde idik (bunun doğru olacağını hiç düşünmüyorduk). Meğer biz

41 Buharî, *Sahîh*, Rikak, 38.

42 Cîlî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, ss. 51-52.

43 İsmail Cerrahoğlu, "Ye'cüc ve Me'cüc", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1975, c. XX, ss. 117-118.

44 Bu iki isim Tevrat'ta Gog ve Magog şeklinde geçmektedir. Cerrahoğlu, "Ye'cüc ve Me'cüc", s. 111.

45 Kehf, 18/94.

zulmediyormuşuz!" (diye mırıldandılar).⁴⁶

Hadislerde belirtildiğine göre Ye'cüc ve Me'cüc, kıyamete yakın döneme kadar belli bir yerde aşamayacakları setle engellenmiş halde duracaklar. Onlar sürekli olarak önlerindeki bu seddi yıkmaya uğraşacaklar ve sonunda kıyamete yakın bir zamanda bu amaçlarına ulaşacaklar. Önlerindeki engeli aşarak serbest kalacak olan bu yaratıklar her tepeden saldırarak ortalığı yıkıp yıkacaklar. Yeryüzünde bulunan yenebilecek ve içilebilecek her şeyi gasp ederek bitirecekler. Bu şekilde meydana gelecek olan azgınlıklarını müteakip Allah semadan çekirge ve kurt gibi yaratıkları musallat ederek onları helak edecektir. Onların cesetleri her tarafı dolduracak ve yeryüzüne pis bir koku yayılacak. Allah yağmur yağdıracak ve bu şekilde sular artarak meydana gelen seller ölüleri sürükleyerek denize götürecektir.⁴⁷

Yüce Allah bir gece onlara ansızın negaf hastalığı gönderir ve bu hastalığa yakalananlar yok olup giderler, soyları kesilir ve bütün fertleri ölür. Sonra tarımda artış olur, kökler ve dallar yeşerir. Meyveler bollaşır ve güzel bitkiler her yeri kaplar. Allah'a hamd edilir.⁴⁸ Kalbe gelen fasit hatıralarla nefis azar. Vesveselerin artması bunu izler. Kişinin bu azgınlık halleri kalp mekânını işgal eder, özünün meyvelerini yiyip bitirir ve özdeki suları kuruturlar. Bu durumda onda irfan namına hiçbir şey kalmaz. İşte tam bu haldeyken onda hakikî uyanıklık hali belirirse, ona Rabbânî yardımlar ve armağanlar gelir. Kur'an-ı Kerim'de "Ayık olun, Allah'ın tarafında olanlar kurtuluşa ermiştir"⁴⁹ âyeti bu hale işaret eder. Allah kullarından dilediğini seçer. Bundan sonra şeytanî hatıralar ve vesveseler ortadan kalkar. Bunların yerlerini ledünnî ilim, ruhanî nefesler ve kalbi kemalleştiren melekeler alır. Bu tarımın/ziraatın çoğalması, kökten dala kadar bitkilerin yeşermesi olarak değerlendirilir. Bu duruma erişen kişi, yakînlik makamını elde eder. Böyle

46 Enbiya, 21/96-97.

47 Buhârî, *Sahîh*, Fiten 29; Müslim, *Sahîh*, Fiten 20; Tirmizi, *Sünen*, Fiten 59; İbn Hanbel, *Müsned*, el-Mektebül-İslamî, 5.bs., Beyrut 1985, c. 1, s. 375, c. 2, s. 341, 510-511, c. 3, s. 77.c. 6, ss. 428-429; Ebu Abdullah Nuaym b. Hammad el-Mervezî, *Kitâbü'l-fiten*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993, ss. 356-368.

48 Cîlî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, s. 52.

49 Yukarıda kısmen verilen ayetin tam metninin meali şöyledir: "Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun -babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa- Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin. İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir. Onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokacak, orada ebedî kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. İşte onlar, Allah'ın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, kurtuluşa erecekler de sadece Allah'ın tarafında olanlardır.", Mücadele, 58/22.

bir yükseliş, meyvelelerin olgunlaşarak tatlanmasına benzetilir.⁵⁰

Ye'cüc ve Me'cüc, insanda hayvanî sıfatların/kötülüklerin, çirkin fikirlerin çıkmasından ve bunların tamamen hâkim unsur haline gelmesinden ibarettir.⁵¹ Çünkü çirkinlikler ve kötülükler iyilikleri örter. Böyle kötü hallerin çoğalması kalbi karartır. Kaşanî, Ye'cüc ve Me'cüc ile mizacın bozulması, terkinin çözülmesiyle meydana gelen nefsanî ve bedenî kuvvetlerin kastedildiğini belirtir.⁵²

3.3. Deccal'ın Ortaya Çıkışı

Deccal (ç. Decâcil, Deccâlûn), kıyamet yaklaştığı zaman Hz. İsa'nın yeryüzüne inişinden önce ortaya çıkıp insanları aldatıcı sözlerle saptırarak kandırarak olan yaratıktır. Deccal'ın ortaya çıkacağına dair inanış sadece İslam'da değil diğer dinlerde de çeşitli tasavvurlarla mevcuttur.⁵³

Kur'an'da Deccal ismi geçmemektedir. Hadislerde ise Deccal'la ilgili pek çok ifade ve anlatım yer almaktadır. Bu anlatımlar arasında bazı çelişkili ifadeler söz konusudur. Mesela Deccal'ın bir tane mi yoksa birden fazla mı olacağı meselesi üzerinde rivayetler arasında ittifak yoktur.⁵⁴ Yine ihtilafli konulardan biri de Deccal'ın yeryüzüne inince ne kadar süre hükmedeceği- dir. Kimi rivayetlere göre kırk tam gün bazı rivayetlere göre ise birinci günü bir yıl, ikinci günü bir ay, üçüncü günü bir hafta ve geri kalanları normal günler gibidir.⁵⁵ Söz konusu rivayetlerdeki bu farklılıklar veya diğer bir deyişle çelişkili ifadeler kıyamet alametleri bağlamında yapılan yorumlara da yansımıştır.⁵⁶ Bütün bu durumlar göz önüne alındığında Deccal'la alakalı rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği söylenebilir.

Hadislerde Deccal'a ilişkin pek çok tasavvur vardır. Bu tasavvurların genel anlatımına göre Deccal ortaya çıktığında, halk susuz kalacak ve yiyecek bulamayacaktır. Deccâl bu şekilde sıkıntılı bir duruma maruz kalan halktan kendisine iman edenlere yanında bulunan sudan ve yiyeceklerden verecektir. Deccal'ın verdiği sudan içen ve yiyeceklerden yiyen iflah olma-

50 Cîlî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, s. 52.

51 Tokâdî, *Tevhîd-i Bârî*, vr. 14b.

52 el-Kaşânî, *Tevîlât*, c. 2, s. 50.

53 Deccal'ın ortaya çıkışı ile alakalı anlayışlar ve yaklaşımlar için bk. Zeki Sarıtoprak, *İslam'a ve Diğer Dinlere Göre Deccal*, Yeni Asya Yay., İstanbul 1992; Zeki Sarıtoprak, Kürşat Demirci, "Deccal", *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, ss. 67-72.

54 Buharî, *Sahîh*, Fiten 25; Müslim, *Sahîh*, Fiten 84.

55 Buharî, *Sahîh*, Fiten 26-27; Müslim, *Sahîh*, Fiten 100-110.

56 Zeki Sarıtoprak, "Deccal", *DİA*, c. 9, s. 70.

yacak ve o kendine inananları vaat ettiği cennetine, inanmayanları ise cehennemine koyduğunu iddia edecektir. Ancak Allah onun cennetini cehenneme ve cehennemini de bir cennet bahçesine çevirecektir. Halktan bazıları ise Deccal'ın zararından korunmak için ondan yiyecek almak yerine daima ot kökü yiyerek hayatlarını sürdüreceklendir. Deccal yeryüzünü gezip - Mekke ve Medine hariç - dolaşacak ve Kudüs'e geldiği zaman oradaki bir minareye Allah tarafından Hz. İsa (s) indirilecektir. Zaten Hz. İsa'nın (s) gelişyle korkuya kapılacak Deccal, onun tarafından elindeki bir süngü ile öldürülecektir.⁵⁷

Deccal'ın ortaya çıkması; insanda akl-ı me'aşın (dünyevî akıl) kibir, rablık sıfatları, istilâ ve yüce istek ile tezahür etmesidir. Bu, nefsi-levvâmenin insana hâkim olması demektir. Bir elinde Hz. Musâ'nın (s) asası/baston, diğer elinde Hz. Süleymân'ın (s) mührü vardır. Deccal'ın asa/sopa ile müminin yüzünü sığayıp cennetlik olduğunu belli eder. Mührü kâfirin yüzüne vurarak, onun küfrünü ortaya çıkarır. Bu uygulama nefsi-levvame⁵⁸ makamında olan kişinin durumuna benzetilir. Nefsi-levvâmenin bir yüzü alt safha olan nefsi-emmâreye bir yüzü de üst aşama olan nefsi-mülhemeye dönüktür. İnsan tabiatı itibariyle iyi veya kötü ameller yapmaya müsaittir. Eğer insan, nefsi itibariyle mülhemeye geçerse iyi insan olduğu yüzündeki alametlerden belirir. Geriye doğru nefsi-emmâreye indiğinde ise kötü insan olduğu yine yüzünden belli olur.⁵⁹

Başka bir yoruma göre Deccal, nefsin başkaldırmasıdır. İnsana batılı Hak suretinde takdim eden bu nefse "emmâre" denir. Nefsi-emmâreye teslim olanlar Deccal'ın vaat ettiği cennetine girer. İtaat etmeyerek ona karşı duranlar ise onun yalancı cehennemine girer. Nefsi-emmârenin aldatmacalarını anlayacak hale gelinmesi, Deccal zamanında bazı kişilerin aç ve susuz kalması gibidir. İnsanların nefsin arzularına yenilmesi ve şehvî duygulara kapılması ise, aç-susuz kalanların Deccal'ın verdiği yiyecek ve içecekleri almasına benzetilir. Bir kimse, Allah'a sığınıp başlangıçta kendisi için aydınlık olmayan hakikat yolunda ibadet ve mücahede nurlarıyla yürürse Dec-

57 İbn Hanbel, *Müsned*, c. 1, ss. 240, 242, c. 2, ss. 93, 149, 372, 446, 449, c. 4, ss. 6-7, c. 5, ss. 213, 396; Buharî, *Sahîh*, Fiten 27-28; Müslim, *Sahîh*, Kitâbü'l-fiten ve eşrâtü's-sâ'a, 9, 11, 12, 20-23, 25; İbn Mace, *Sünen*, Fiten 58, 61; Tirmizi, *Sahîh*, Fiten 33; Ebu Abdullah Nuaym el-Mervezî, *Kitâbü'l-fiten*, ss. 31-345.

58 Kaşânî, Kıyame suresinin ilk iki ayetindeki "kıyamet" ve "en-nefsü'l-levvâme" ifadelerini yorumlar. Ona göre kıyameyi ve onun gerçekleşeceğini kabul eden, onun sebeplerini hazırlayan nefsi-levvâmedir. Buradaki kıyametten kastedilen ise "küçük kıyamet"tir. Kaşânî, *Tevîlât*, c. 2, s. 357.

59 Tokâdî, *Tevîl-i Ehâdis-i Eşrât-ı Sa'a*, vr. 14b-15a.

cal'ın cehennemine girmiş olur. Neticede Yüce Allah, herkese hakkını teslim ederek bu durumu tersine çevirir.⁶⁰

Deccal'ın ortaya çıkışında adı zikredilen Mekke ve Medine şehirlerine gelince, bunlar tasavvufî seyirde/manevî terbiyede elde edilen makamlardan sekr/manevî sarhoşluk ve sahv/dinginlik hallerine benzetilir. Bu iki makam sūfiye öyle bir hal yaşatır ki, o durumda nefsin hiç bir mecali ve gücü kalmaz. Çünkü elde edilen bu manevî makamlar Yüce Allah tarafından korunmuştur. Nefsin insanı ilahî keşf ve doğru yola girmekten alıkoymaya çalışması ise Deccal'ın saptırma faaliyetlerini yaygınlaştırmak için Kudüs'e yönelmesine benzetilerek yorumlanır.⁶¹

3.4. Hz. İsa'nın (s) Yeryüzüne İnişi

Kıyamete yakın bir dönemde Hz. İsa'nın (s) yeryüzüne ineceği anlayışı, İslam düşüncesinde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da var olan bir inanç unsurudur. Bazı İslam âlimleri Hz. İsa'nın (s) ölmediğini ve Allah tarafından göğe yükseltildiğini kabul ederler. Bu anlayışı savunanlara göre göğe yükseltilen Hz. İsa (s), kıyamete yakın bir zamanda Şam'ın doğusunda bulunan beyaz bir minareye iki meleğin arasında indirilecektir.⁶² Sonra Hz. İsa (s) elindeki fetih süngüsü ile o güne kadar ortalığı ifsat eden ve insanları Allah yolundan saptıran Deccal'ı öldürerek dünyada sulhu sağlayacaktır.⁶³

İbnü'l-Arabî, nübüvvetin Hz. Muhammed'le (s) son bulduğuna dikkat çekerek Hz. İsa'nın (s) nübüvvetle değil "hatemü'l-evliya" (velilerin mührü) veya "hatmü'l-velâye" (veliliğin mührü) olarak yeryüzüne indirileceğini belirtir. Yine o, Hz. İsa'nın (s) son veli olarak öldükten sonra Hz. Muhammed'in (s) ümmeti arasında bulunacağını, fakat diğer peygamberlerle beraber resul olarak haşredileceğini kabul eder.⁶⁴

Mehmed Emin Tokadî'ye göre, Hz. İsa'nın (s) yeryüzüne inişi, aklı me'âdın (uhrevî akıl) yakın nuru ile insanda görünmesinden kinâyedir. Hz.

60 Cîlî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, s. 53.

61 Cîlî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, s. 53.

62 İbnü'l-Arabî, Hz. Muhammed'in (s) Hz. Âdem'den kıyamete kadar nebilerin seyyidi olduğunu ifade eder. Ona göre Hz. Peygamber'in (s) nebiliği ve görevi kıyamete kadar sürecektir. Böylece o, Hz. İsa'nın yeryüzüne indirildikten sonra Hz. Peygamber'in ümmeti olacaktır. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c. 3, s. 319.

63 Müslim, *Sahîh*, Fiten 12, 20, 23; Ebu Abdullah Nu'aym el-Mervezî, *Kitâbü'l-fiten*, ss. 346-355. İslam düşüncesinde Hz. İsa'nın inişiyle ilgili geliştirilen düşüncelerin değerlendirilmesi için bk. Zeki Sarıtoprak, *İslam İnanç Açısından Nüzul-i İsa Meselesi*, Çağlayan Yay., İzmir 1997.

64 İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, c. 2, ss. 11, 51, c. 4, ss. 197-198.

İsa'nın (s) indikten sonra Deccal'ı öldürmesi ve onun kötülükleri yaymasına son vermesi ise akl-ı me'adin kötü sıfatların ortaya çıkmasını önlemesi şeklinde tevil edilir.⁶⁵ Cilî ise, Hz. İsa'nın (s) Allah'ın ruhu/ruhu'llah olduğunu ve hakkı temsil ettiğini belirterek, hak belirince batıla ait olanların ortadan kalkacağını ifade eder. Yani hak/gerçek ortaya çıkınca insana şüphe veren ve karışıklık meydana getiren onun dışındaki her şey yok olup gider.⁶⁶ Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Deccal'ın kötülüğü ve onu yaymayı, Hz. İsa'nın (s) ise söz konusu çirkinliklerin ortadan kalkmasını ve iyiliklerin meydana gelmesini temsil ettiği söylenebilir.

3.5. Mehdî'nin Gelişi

Mehdî, "h-d-y" kökünden türetilen ve "hidayete erdirilmiş" anlamında kullanılan bir isimdir.⁶⁷ Dinî bir terim olarak, kıyamete yakın bir zamanda gelecek insanları imana ve kurtuluşa çağırarak olan kişi için kullanılır.⁶⁸ İslam tarihinde pek çok yorumla ele alınan Mehdi kavramı ve tasavvuru⁶⁹ İslam'ın dışındaki dinlerde de vardır.⁷⁰ Esasen İslam düşüncesindeki yorumunun bazı yönlerden diğer dinlerdekinden etkilendiği de söylenebilir.

Rivayet edilen hadislerde kıyamete yakın bir zamanda beklenen Mehdî'nin Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'nın oğlu Hz. Hasan'ın soyundan geleceği, kendisinin ve babasının adının Hz. Peygamber'le aynı olacağı, insanların hayırlısı (es'adü'n-nas) diye bilineceği, kötü niyetlilerin bozduğu düzeni düzeltereği, güçlü bir ordu kuracağı ve insanlar arasında kırk yıl adaletle

65 Tokâdî, *Tevîl-i Ehâdis-i Eşrât-ı Sa'a*, vr. 14b.

66 Cilî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, s. 54.

67 İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. 15, s. 353.

68 Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2004, c. 3, sayı: 5, s. 2.

69 Mehdi el-Fakih İmanî, klasik İslam âlimlerinin mehdîyle alakalı görüşlerini ve risalelerini toplayarak bir eser meydana getirmiştir (*el-İmâmü'l-Mehdî inde Ehli's-Sünne*, 2.bs., Mektebetü'l-İmam Emiri'l-Müminîn, I-II, Beyrut 1402 h.). Mehdi anlayışının İslam düşüncesindeki gelişimi ve bir inanç unsuru halini alışı hakkında bk. Avni İlhan, *Mehdîlik*, Kaynak Yay., İzmir 1976, ss. 37-110; Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", ss. 127-144.

Mehdi anlayışının ortaya çıkışı ve gelişmesine ilişkin pek çok nedenden bahsedilmekle birlikte daha çok sosyal düzenin bozulmasıyla baskıya maruz kalan toplumların kurtuluş beklentileri çerçevesinde gelişen bir sığınma mekanizması olduğu belirtilir. Bu beklendi zamanla inanç halini almıştır. Yusuf Şevki Yavuz, Ekrem Sarıkçıoğlu, "Mehdî", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 373.

70 Mehdi kavramı ve tasavvurunun dinlerdeki gelişimi için bk. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Sidre Yay., Samsun 1997, ss. 13-22; Sarıkçıoğlu, "Mehdî", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, ss. 369-371.

hükmedeceği belirtilir. Mehdi geldiğinde gündüzlerin yeşil bahçeler gibi olacağı ve gecelerin aydınlanacağı ifade edilir. Onun döneminde daha önceden azalan ziraat bereketleneceği ve hayvanların sütlerinin bollayacağı da hadislerin bir kısmında açıklanır. Güven ortamını kaybederek yönünü şaşırılmış durumda olan insanlar mehdînin sağlayacağı emniyet ve huzur ortamında Allah'a ibadetle meşgul olacaklardır.⁷¹

Yukarıda zahirî yönü anlatılan Mehdi'nin ortaya çıkışı ve yapacağı işler manevî açıdan da yorumlanır. Buna göre Mehdi'nin ortaya çıkışıyla küllî aklın ve en üstün rûhun tezahürü kastedilir. Maiyye-i Muhammediyye denilen bu üstün rûh "Ona rûhumdan üfledim"⁷² meâlindeki âyetin sırrınca, insânî kâmil olan mürşid tarafından kendisinden manevî rehberlik isteyen talibe üflenir.⁷³

Mehdi, Muhammedî makamın sahibidir. Onun kırk yıl hüküm sürmesi, varlık mertebelerinin sayısıdır. Onun döneminde gecelerin aydınlık olması ve gündüzlerin yeşil bahçelere benzemesi, irfan sahibinin manen gelişimi sekr/manevî sarhoşluk ve beka veren sahv/ayıklık içinde sürüp gitmesidir. Ziraatın bereketli ve bol olması, hayvanların sütünün çoğalması, ilahî nimetlerin ve kerametlerin peş peşe gelmelerine benzetilir. Emniyetli ve huzurlu olmaktan kastedilen ise irfan sahibinin velayet makamına ulaşması ve oranın süslü kaftanını giymesidir.⁷⁴

3.6. Dabbetü'l-Arz'ın Ortaya Çıkışı

Dabbe (ç. devâb), d-b-b kökünden türetilmiş canlı,⁷⁵ yürüyen hayvan, davar ve binek hayvanı anlamında kullanılan Arapça bir isimdir.⁷⁶ Dinî bir terim olarak Dabbetü'l-Arz mürekkep isim şeklinde kıyamete yakın bir dönemde ortaya çıkacağı belirtilen yaratığa verilen addır.⁷⁷

"Dâbbe" kelimesi Kur'an'da çeşitli anlamlarda 14 yerde tekil ve 4 yerde çoğul olarak geçmekle birlikte kıyamet alameti olarak değerlendirilen "dâbbetü'l-arz" şu ayette yer almaktadır: "O söz başlarına geldiğinde, onlara yerden bir dâbbe çıkarırız. Bu, onların ayetlerimize kesin bir imana sahip olmadıkları"

71 Müslim, *Sahih*, Fiten 23; Ebu Abdullah Nuaym el-Mervezî, *Kitâbü'l-fiten*, ss. 205-256.

72 el-Hicr, 15/29; es-Sâd, 38/72.

73 Tokâdî, *Tevîl-i Ehâdis-i Eşrât-ı Sa'a*, vr. 14b.

74 Cîlî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, s. 54.

75 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, c. 1, s. 369.

76 Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, c. 1, s. 235; Isfehanî, *el-Müfredât*, s. 237.

77 Isfehanî, *el-Müfredât*, s. ; Zeki Sarıtoprak, "Dabbetü'l-Arz", *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s. 393.

*rını gösterir*⁷⁸ buyrulur bu alamete işaret edilmiştir. Söz konusu âyete ve rivayet edilen bazı hadislere dayanılarak⁷⁹ “Dâbbetü’l-Arz” bir kıyamet alameti olarak takdim edilmiştir.⁸⁰ Ancak bu yaratığın nasıl bir şey olacağı ve nerede ortaya çıkacağına dair rivayetlerde bütünlük yoktur. Kimi rivayetlere göre Mekke’de Safa tepesinden ortaya çıkacağı belirtilmekle birlikte diğer bazısında başka yerlerin isimleri zikredilmektedir. Rivayetlerde farklılık arz eden hususlardan biri de bu yaratığın nasıl bir şey olacağıdır? Bu sorunun rivayetlere dayalı cevabı oldukça farklıdır. Bizim asıl konumuz ortaya çıkacak yaratık/yaratıkların rivayetlerdeki biçimi olmadığı için bu mahiyetteki tartışmaya girmeyeceğiz.

Abdülkerim el-Cilî, Neml sûresi 82. âyette geçen “söz (*el-kavlî*)” kelimesinden bu âlemin kendi zatına dönüşün kastedildiği ilahî emir anlaşılır. Yine aynı ayette geçen “*anlatır (tükellimühüm)*” ifadesiyle, gerçekleşeceği bildirilen ba’s, cennet ve cehennem gibi şeylerin hakikatinin onlara haber verildiğine işaret edilir.⁸¹ Beşerî tabiat yerinden, mukaddes ruhun huzurda görünmesidir. Bu görünme, adi işlerin terk edilmesidir. Böyle bir hâle ulaşına, keşf verilir. Mukaddes ruh ona, eşyanın hakikatini bildirir. Bu kişiye batınî perdeler açılır. Bu aşamada mukaddes ruh ona sırları saklamayı öğretir. Böylece o, tasdik makamından yakînliğe yükselir. Yakînlik, Yüce Allah’ın ona bir ihsanı ve yardımudur. O öyle yücedir ki, kalpler bir türlü ona tam iman edemezler. Ancak Hak’kın ihsanı ve yardımı ile meydana gelen keşfle arzulanan bu iman gerçekleşir. Nefislerine hâkim olamayanların böyle bir kabule gücü yetmediği için onlar kesin iman sahibi olamazlar. Bütün bunların gerçekleşmesi ve istenilen amaca ulaşılması için ruhun her türlü yol kesici engelden kurtularak tabiat arzından çıkması gerekir.⁸²

Sufî yorumculardan Abdürrezzak el-Kaşanî’ye göre “Dabbetü’l-arz” küçük kıyametin alametlerinden biridir. Dabbetü’l-arz, her kötü nefis sahibinin beden arzından ortaya çıkan melekelerin ve ahlakın farklılaşması sebebiyle onun zahirindekilerle batınındakilerin arasında meydana gelen uzaklıktan kaynaklanan çeşitli şekiller ve heyetlerdir. Onlar hayat ve sıfatla-

78 Neml, 27/82.

79 İbn Hanbel, *Müsned*, c. 2, ss. 164, 201, 295, 324, 337, 372, 402, 446, 491, 511, c. 4, ss. 6-7, c. 5, ss. 268, 357; Buharî, *Sahîh*, Fiten 27; Müslim, *Sahîh*, İman 249, Fiten 39, 118, 129; İbn Mace, *Sünen*, Fiten 31; Tirmizî, *Sahîh*, Fiten 21, Tefsir 27; Ebu Abdullah Nuaym el-Mervezî, *Kitâbü’l-fiten*, ss. 401-405.

80 İlyas Çelebi, *İtikadî Açudan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi Yay., İstanbul 1996, s. 133.

81 Cilî, *el-İnsanü’l-kâmil*, c. 2, s. 52.

82 Aynı yer.

rının diliyle söylerler.⁸³ Yukarıda ortaya konulan görüşlerden anlaşılacağı gibi sufiler “Dabbetü'l-arz” denilen yaratık/yaratıkların nasıllığı gibi şekli boyutu üzerinde fazla durmayarak onun manevî terbiye/sevir esnasında tekabül ettiği durumlar hakkında yorum yapmışlardır.

3.7. Güneşin Batıdan Doğması ve Doğudan Batması

Güneşin batıdan doğması ve doğudan batması, bize kadar ulaşan rivayetlerde ve bazı kelimelerinde kıyamet alameti olarak kabul edilmiştir. Bu olağanüstü olay kıyamete çok yakın bir zaman diliminde gerçekleşecektir. Söz konusu olay gerçekleştiğinde artık vakit tamamlanmıştır. Bundan sonra hesap defteri dürülür ve tövbe kapısı kapanır. Eğer söz konusu olay gerçekleşmeden önce iman edilmemişse artık ondan sonra iman kimseye fayda vermeyecektir.⁸⁴

Güneşin batıdan doğması bazı sūfîler tarafından rûhun bedenden ayrı kalması şeklinde yorumlanmıştır. İnsan, rûhunu aşağılık tabiatlardan kurtarıp melekût semalarına yükseltmesi gerekir. İnsanın bu şekilde ruhunu semalara yükseltme işini gerçekleştirebilmesi için, iki kere doğmuş olması gerekir. Biri kendi anasından, diğeri de kendinden doğmasıdır. İki kere doğmayan bir kişi, nesnelere özünü/hakikatini kavrayamadığı gibi, kendi nefsinin ve Hakkı da tanıyamaz. Ancak insanlardan yeterli manevî olgunluğa erişememiş olan avam seviyesindekilerinin bunlardan haberi yoktur. Bu yüzden nebîlerin ve velîlerin sözlerini hakkıyla anlayabilmek için insan-ı kâmil olmak gerekir.⁸⁵ Fakat burada şunu ifade etmek gerekir: Sūfîlerin ikinci doğumla kastettiği, ruh göçü (reenkarnasyon, tenasüh) anlayışını savunmaların iddia ettiği gibi öldükten sonra başka bir bedenle dünyaya gelmek değildir.⁸⁶ Sūfîlerin anladığı tarzda ikinci doğum, kendi geçici varlığından geçip fenâyâ eren sūfînin ilahî hakikati keşfederek bekâ ile varlık bulmasıdır. Kısaca kişinin kendi özünün/hakikatinin farkına varmasıyla “Kendini tanıyan Rabbini tanır” sözü tecelli eder. Böylece “farkındalık” haline eren

83 Kaşânî, *Tevîlât*, c. 2, s. 107.

84 Buhârî, *Sahîh*, Fiten 25; Müslim, *Sahîh*, İmân 248; Tirmizi, *Sünen*, Tefsir 7; Ebu Abdullah Nuaym el-Mervezî, *Kitâbü'l-fiten*, ss. 396-398.

85 Tokâdî, *Tevîl-i Ehâdis-i Eşrât-ı Sa'a*, vr. 15a.

86 Sūfîlerin “devr” anlayışı “... Biz Allah'a aidiz ve sonunda O'na döneceğiz.” (Bakara, 2/156) ayetinden esinlenerek geliştirilmiş bir anlayıştır. Bu anlayışa göre İlahî varlığın yansıması olan insan sonunda tekrar yansıdığı yere dönecektir. Vahdet-i vücûtu sūfîlerin savunduğu bu anlayış tasavvuf edebiyatında “Devriye” adıyla bir tür oluşturacak derecede önemli yer tutar. Süleyman Uludağ, “Devir”, *DİA*, c. 9, ss. 231-232; Mustafa Uzun, “Devriye”, *DİA*, c. 9, ss. 251-253.

sûfînin kendinden yeni bir oluş ve doğum gerçekleşir. Gerçekleşen bu yenilenme olayı da sûfîler tarafından ikinci doğum olarak değerlendirilir.⁸⁷

Cîlî güneşin batıdan doğmasını varlığın batısında doğan ve keşf olarak kabul edilen insanın müşahede güneşine benzetir. Söz konusu olay gerçekleşip kişi kendisinin ne olduğunu ve kimliğini bildikten sonra hakiki vasıfları ile tahakkuk eder. Böylece hakikate eren kişi remizleri (sırları) çözerek mana örtülerini açar ve kurtulanlara karışır. Kişi bu hale erdikten sonra, ayrılık ve vuslat sergisi dürülür. Kıyamet anında tövbe kapısı kapandığı ve imanın faydası olmayacağı gibi burada da artık başka bir şey söz konusu olmaz. Bir şeye iman etmek veya inanmak için onun gaipte olması gerekir. Aradan örtünün kalkıp her şey ortaya çıktığı zaman gaiplik hali de gider. Böylece bu aşamada olay bizzat gerçekleşir ve imanın herhangi bir hükmü kalmaz. Kıyamet esnasındaki gibi böyle bir manevî makamda maddi mana da tövbe kabul edilmez ve günah bağışlanmaz. Çünkü günah ve bağışlanma ikilik mahalline ait şeylerdir. Fakat erişilen teklik/birlik makamı ikiliklerden ve onlara ait olan şeylerden münezzehtir.⁸⁸ Diğer bir yaklaşıma göre de güneşin batıdan doğuşu, ruhun ilk merkezine dönüşüdür. Bu olay gerçekleştikten sonra tövbe kapısının kapanışı ise canı boğazına gelen kişinin tövbesi kabul olunmaz şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁹

4. Sonuç

Sûfîler, pek çok meselede olduğu gibi kıyamet ve onun alametlerine (*el-eşrâtu's-sâ'a*) dair konularda da kendilerine özgü tasavvufî yorumlar yapmışlardır. Buraya kadar belirtilen yorumları yapanlar, görüşlerini ortaya koymadan önce eserlerinin hemen giriş kısımlarında sıraladıkları inanç ilkeleri arasında bilinen şekliyle kıyamete ve onun alametlerine yer vermişlerdir. Büyük âlem diye tanımlanan dış dünyanın gerçekleşecek olan kıyameti sufiler tarafından açıkça kabul edilmekle beraber küçük âlem diye tarif edilen insanın ölümü de küçük kıyamet olarak değerlendirilmiştir. Gerçekleşeceği kesin olan bu olayın zahir yönlerinin ötesinde ana konusunu kalp/gönül eğitimi oluşturan ve merkezinde insan olan tasavvufî tecrübe açısından yorumlanması da söz konusudur. Birçok olayın zahir yönünün ötesinde bir

87 Sûfîlerin ruh göçü/reenkarnasyona (tenasüh) bakışının tespiti için bk. Mustafa Aşkar, "Reenkarnasyon/Tenasüh Meselesi ve Mutasavvıfların Bu Konuya Bakışlarının Değerlendirilmesi", *Tasavvuf*, Ankara 2000, sayı: 3, s. 100; Adnan Bülent Baloğlu, *İslâm'a Göre Tekrar Doğuş: Reenkarnasyon*, Kitabiyât Yay., Ankara 2001, s. 141.

88 Cîlî, *el-İnsanü'l-kâmil*, c. 2, ss. 54-55.

89 *Aynı eser*, c. 2, s. 55.

batınî tevilinin olabileceği düşüncesinden hareketle sufiler yaşadıkları tecrübenin perspektifinden dış dünyada olacakları kendi manevi eğitim süreçleri açısından yorumlamışlardır. Sufilerin bu doğrultuda yorumladıkları konular arasında kıyamet ve alametleri de bulunmaktadır.

Sufiler tarafından kıyamet ve alametlerinin sembolik anlatımı vasıtasıyla bazı tasavvufî meselelerin hayatî derecede önemli olduğu vurgulanarak ortaya konulmuştur. Böylece tasavvufî eğitime başlamış kişinin bu süreçte tecrübe edeceği olumlu ya da olumsuz gelişmeler sonuçta onun hangi durumda olacağını ortaya koyar. Sonradan yaratılan her şeyin belli bir hayatı ve sonu olduğu gibi tasavvufî seyrinde kendine has belli bir süreci ve kemali vardır. Bu konuya ilişkin görüş belirten sufilerin genel kanaatine göre, kişi kendinden doğmadan veya diğer bir değişle fark ba'de'l-cem' (birlikten sonra ayrılık) halini yaşamadan bu süreci kemale erdiremez.

Küçük kıyamet denilen ölüm haline her zaman hazır olmak için tasavvufî seyrin çeşitli aşamalarında meydana gelen olaylar kıyametin alametleri olarak değerlendirilerek sufiler tarafından tevil edilmiştir. Söz konusu değerlendirmeler tevil kabilinden oldukları için bunların doğruluğu veya yanlışlığı üzerinde herhangi bir fikir yürütmek zordur.

5. Kaynakça

- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*, 3. Bs., Daru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, (I-II), Beyrut 1352 h.
- Afifi, Ebu'l-Ala, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev.: Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1975
- Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmî, 5.bs., (I-VI), Beyrut 1985.
- Aşkar, Mustafa, "Reenkarnasyon/Tenasüh Meselesi ve Mutasavvıfların Bu Konuya Bakışlarının Değerlendirilmesi", *Tasavvuf*, Ankara 2000, sayı: 3.
- Baloğlu, Adnan Bülent, *İslâm'a Göre Tekrar Doğuş: Reenkarnasyon*, Kitabiyât Yay., Ankara 2001.
- Bashear, Suliman, "İslâmî Apokaliptik Eserler ve Kıyamet: Hadîsler Işığında Bir Durum Değerlendirmesi", çev.: Yavuz Köktaş, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 3, sayı: 1, ss. 203-205. (www.dinbilimleri.com/dergi/cilt3/say1/).
- el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhü'l-Buhârî*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, (I-VIII), Beyrut 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Ye'cüc ve Me'cüc", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1975, c. XX, ss. 117-118.
- el-Cilî, Abdulkerim b. İbrahim, *el-İnsânü'l-kâmil fi ma'rifeti'l-evâhur ve'l-eâail*, Matba'atu'l-Amire, 1304.
- Çelebi, İlyas, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi Yay., İstanbul 1996.
- Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen Ebi Davud*, Daru'l-Cinan, Beyrut 1988.
- Hakyemez, Cemil, "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2004, c. 3, sayı: 5, s. 2.
- İbn Mace, *Sünenü İbn Mace*, Daru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, (I-II), Beyrut 1975.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed, *Lisânü'l-'Arab*, (I-XVIII), Beyrut 1990
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Nuhammed b. Ali, *el-Fürtühâtü'l-Mekkiyye fi ma'rifeti'l-esrâri'l-*

- mâlikiyyeti ve'l-melekiyye*, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, (I-IV), Beyrut, ts.
- , *Fusûsu'l-hikem*, haz.: Ebu'l-Ala Afifi, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1980.
- İlhan, Avni, *Mehdîlik*, Kaynak Yay., İzmir 1976.
- İmanî, Mehdi el-Fakih, *el-İmâmü'l-Mehdî inde Ehli's-Sünne*, 2.bs., Mektebetü'l-İmam Emirü'l-Müminîn, I-II, Beyrut 1402 h.
- el-İsfehânî, Ragıb, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul 1986.
- İsmail b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, tahk.: Muhammed Hasan Âlu Yasin, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1994.
- Kartal, Abdullah, *Abdülkerim Cîli: Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- el-Kaşanî, Kemaleddin Abdürrezzak b. Ahmed, *Tevlât*, (Tıpkı Basım), Daru Sadır, (I-II), Beyrut, 1283 h.
- Konevî, Sadreddin, *Marifet Yolcusuna Kılavuz: Tebsiratü'l-mübedî ve tezkiretü'l-müntehâ*, çev.: Ahmet Remzi Akyürek, haz.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2002.
- Konuk, Ahmed Avni, *Tedbîrât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, haz.: Mustafa Tahralı, İz Yay., İstanbul 1992.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Letafü'l-işârât*, Merkezü Tahkiki't-Türas, 2.bs., (I-III), Kahire 1981.
- el-Mervezî, Ebu Abdullah Nuaym b. Hammad, *Kitâbü'l-fiten*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993.
- Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ani'l-kerim*, Çağrı Yay., İstanbul 1990.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahihu Müslim*, neşr.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955/1374-1956/1375.
- Mütercim Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi*, Cemal Efendi Matbaası, (I-V) İstanbul 1304-1305.
- Nesefî, Azizüddin, *Hakikatlerin Özü: Zübdetü'l-Hakâik*, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- , *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*, çev.: Mehmet Kanar, Dergâh Yay., İstanbul 1990.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Sidre Yay., Samsun 1997.
- , *İslam İnanç Açısından Nüzul-i İsa Meselesi*, Çağlayan Yay., İzmir 1997.
- , *İslam'a ve Diğer Dinlere Göre Deccal*, Yeni Asya Yay., İstanbul 1992.
- , Kürşat Demirci, "Deccal", *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, ss. 67-72.
- , "Dabbetü'l-Arz", *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s. 393.
- Tokâdî, Mehmed Emin, *İrşâdü's-sâlikîn*, Çorum Hasanpaşa Kütüphanesi, no: 772.
- , *Tevhîd-i Bârî*, Çorum Hasanpaşa Kütüphanesi, no: 772.
- , *Tevl-i Ehâdis-i Eşrât-ı Sa'a*, Çorum Hasanpaşa Kütüphanesi, no: 772.
- Topaloğlu, Bekir, "Kiyamet", *DİA*, c. 25, Ankara 2002, ss. 516-522.
- Uludağ, Süleyman, "Devir", *DİA*, c. 9, ss. 231-232.
- Uzun, Mustafa, "Devriye", *DİA*, c. 9, ss. 251-253.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Kiyamet Alametleri", *DİA*, Ankara 2002, c. 25, ss. 522-525.
- , Ekrem Sarıkçıoğlu, "Mehdî", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 373.